

Ks. Szymon FEDOROWICZ
Kraków

OŁOMUNIECKI PONTYFIKAŁ NA WAWELU

W katedralnym archiwum znajduje się wyjątkowy, jak na polskie warunki, liturgiczny manuskrypt. Opisany jest tam jako *Ceremoniale et Pontificale Episcoporum*¹ Ta obcego, niewątpliwie, pochodzenia księga przeznaczona była dla biskupa i zawierała wszystkie te elementy liturgii, których celebrowanie było dla niego przewidziane, bądź też jemu tylko zastrzeżone. Ze względu na niewielką liczbę zachowanych w Polsce średniowiecznych pontyfikałów² – i to zarówno tych wytworzonych na miejscu, jak i importowanych z innych krajów – egzemplarz ten przedstawia interesujący i cenny materiał badawczy.

KODYKOLOGICZNY OPIS PONTYFIKAŁU

Kodeks pochodzi z XIV w. Nie posiada strony tytułowej. Liczy 272 pergaminowe karty (235×333 mm) tworzące 35 składek o nierównej liczbie arkuszy: jedna ma 1 arkusz, czyli 2 karty, również jedna ma 3 arkusze, czyli 6 kart, trzydzieści ma po 4 arkusze, czyli 8 kart (z wyjątkiem – pomiędzy k. 81 i 82 wycięto jedną kartę i tam składka ma 7 kart), trzy mają po 5 arkuszy, czyli 10 kart (z wyjątkiem – pomiędzy k. 2 i 3 wycięto dwie karty oraz pomiędzy k. 8 i 9 jedną, czyli składka liczy 7 kart; pomiędzy k. 265 i 266 wycięto dwie karty oraz pomiędzy 271 i 272 też dwie, czyli składka liczy 6 kart), jedna karta – 272 – została doklejona do ostatniej składowki. Pergamin użyty do wytworzenia księgi jest dobrej jakości, biały, miejscami lekko pofałdowany, z rzadka występującymi niewielkimi naturalnymi otworami. Wyjątkiem są dwie pierw-

¹ Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, KP 11. Tak też podaje I. Polkowski, *Katalog rękopisów katedry krakowskiej*, Kraków 1884, s. 32.

² Bibliografię liturgicznych źródeł rękopiśmiennych zestawiał J. J. Kopeć w: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, red. M. Rechowicz, W. Schenk, t. 2, Lublin 1976, s. 15–19.

sze i dwie ostatnie karty – szare, pobrudzone, poważnie zniszczone i mocno pofałdowane. Poszczególne karty są bądź to cienkie i wiotkie, bądź też grube i sztywne. Kodeks jest nieliczbowany, a aktualną foliację otrzymał współcześnie. Posiada natomiast – zapisane w stopkach niektórych kart – kustosze określające rzymskimi cyframi kolejność składek. Jednak opis ten nie jest kompletny, a nadto nieregularny³ Niektóre karty były wyposażone w zakładki, po których pozostały tylko fragmenty kolorowych sznurków przytwierdzonych do pergaminu przez wykonane w tym celu niewielkie otwory. Umiejscowione są w części należącej do marginesów na różnych wysokościach strony⁴

Oprawę stanowią dwie deski (235×335 mm) o stosunkowo dużej grubości (7 mm). Obydwie są poważnie uszkodzone przez korniki, a fragmentaryczne spróchnienie spowodowało nieznaczne, choć wyraźne ubytki. Po ich wewnętrznej stronie występuje kilka wcięć tworzących wklęsnięcia w kształcie prostokątów, częściowo zaklejonych kawałkami skóry. Deski obłożone są jednym kawałkiem bardzo zniszczonej i nie najlepiej wyprawionej skóry, zabarwionej na różowo, a w części grzbietowej na jasnobrązowo (spłowienie). Pojawiają się na niej liczne otwory, przedarcia, zarysowania i powierzchniowe przetarcia. Na tylnej części oprawy pozostały ślady po dwóch klamrach zamykających księgę. Zaś na jej grzbiecie naklejona jest kartka z zapisanym i znacznie później nadanym jej tytułem: *Ceremoniale et Pontificale Episcoporum*. Pergaminowe składki przymocowano do oprawy pięcioma grubymi sznurkami, tworzącymi na grzbiecie charakterystyczne garby.

Kodeks jest liniowany. Stronę zapełnia jedna kolumna (135/7×220 mm) zwartego tekstu, zapisanego staranną gotycką bastardą. Zachowano szerokie marginesy i stopki. Na pierwszych kilkudziesięciu kartach linia dla poszczególnych wierszy jest podwójna: dla liter krótkich osiąga szerokość 7/9 mm, a dodatkowy odstęp 5 mm daje przestrzeń dla liter długich, które z kolei osiągają szerokość 9/11 mm. Na dalszych kartach wyznaczono już tylko jedną linię o szerokości 13 mm. Gdziekolwiek występuje pismo nieco mniejsze (5 mm), stosowane do notowania niektórych incipitów formuł liturgicznych wykonywanych przez inną niż biskup osobę lub zbiorowo (np. antyfon, psalmów)⁵ W kodeksie wystę-

³ Kustosze tylko od I do XXI (bez XI, XIII i XIV) zaznaczono na kartach 9v, 10r, 25v, 26r, 34r, 49v, 57v, 65v, 66r, 74r, 89r, 105r (z powodu przycięcia karty pozostaje niewidoczny – mógłby to być XIII lub XIV), 120v, 121r, 136v, 137r, 145r, 153r, 161r.

⁴ Karty 51, 118, 136, 161, 195, 209, 214, 230, 239.

⁵ Karty 7v, 20v, 21r, 22r, v, 24r, 28r, v, 29r, 56v, 59v, 60v, 62r, 66v, 67r, v, 74v, 75r, 76r, v, 77r, 79r, v, 81r, 85r, v, 86r, v, 90r, 97r, 100v, 112r, 113r, 114r, 117r, v, 118r, v, 120r, 162r, 167r, 174v, 180r, 181r, 187r, 189r, v, 195r, 196r, 205r, v, 209v, 216v, 242r, v, 244r, 247v, 248r, v, 249r, v, 255r, 256r, 259v, 261v, 262v, 263r, 267r–270r.

puje też jeszcze jeden rodzaj zapisu, a mianowicie czterolinia z nutami i z przyporządkowanym do nich tekstem przeznaczonym do śpiewu. Wówczas litery są jeszcze mniejsze (4 mm)⁶ Wierszy w kolumnie jest 17, ale wyjątek stanowią karty 185r–190v, gdzie jest ich po 19, zaś na 271v – 9, a na 39r – 3; ponadto karty 1, 2 i 272 pozostały niezapisane.

Dla wykonania zapisów użyto czarnego inkaustu i czerwonej farby, natomiast liczne inicjały sporządzono farbą czerwoną bądź niebieską, bądź też obydwoma. Inicjały dwukolorowe występują wówczas, gdy zdobią je ornamenty o cienkich i delikatnych liniach, wypełniających powierzchnię wyznaczoną przez kształt litery. Są różnych rozmiarów – od niewielkich o wysokości jednej linii, aż po sięgające nawet dwunastu linii i dlatego też niektóre z nich zajmują niemałą przestrzeń⁷ Inicjały te wyposażone są w ozdobne i lekko zakręcone wypustki, powodujące ich wydłużenie w górę strony i w dół, czasem na wysokość całej kolumny, albo też wyprowadzone zostają w bok, wzdłuż stopki lub nagłówka, jeżeli usytuowanie inicjału w tekście to umożliwiałoby. Niewielkich rozmiarów jednokolorowe inicjały rozsiane są gęsto po całej księdze⁸. Wiele początkowych dla poszczególnych zdań liter podcieniowano czerwonym kolorem. Odrębny rodzaj stanowią inicjały zastosowane w tekstach przeznaczonych do śpiewu i zapisanych bezpośrednio pod nutami. Wykonane czarnym inkaustem posiadają wydłużone wyszukane kształty, chociaż rozmiarami nie przekraczają wysokości czterolinii. Nietypową sytuację znajdujemy na kartach 89v i 90r. Wypisano tam – niebieską i czerwoną farbą naprzemiennie – duże litery (25 mm) całego alfabetu greckiego i łacińskiego. Albowiem, jak objaśnia rubryka, w ramach ob-

⁶ Karty 6v, 7r, v, 9r, 10r, 11v, 18v, 19r, v, 20v, 21r, 24r, v, 34r, 35v, 36r, 50v, 57v, 58r, 60v, 62v, 76v, 77r, 82r, 84r, v, 85r, v, 86r, v, 90r, v, 96v, 97r, v, 100r, v, 101r, v, 102r, v, 103r, v, 106r, 110r, v, 111r, v, 112r, 113v, 116r, v, 117r, 118r, v, 119v, 120r, 152v, 153v, 154r, 155v, 156r, 157r, v, 158v, 175v, 176r, 186v, 187v, 189r, 195v, 247r, v, 248r, 249v, 250v, 253v, 254v, 255r, 256v. Na k. 79r, 119v, 249v, 257r nakreślono kilka czterolinii, ale nie wprowadzono w nie zapisu nutowego, zaś na k. 138v wpisano tekst formuły przeznaczonej do śpiewu, ale pozostało puste miejsce dla przewidzianej tam czterolinii.

⁷ Największy inicjał „I” rozpoczynający w ogóle tekst księgi ma wysokość 12 linii (160 mm), ale z natury rzeczy jest bardzo wąski. Występują też nieco mniejsze inicjały: na 8 linii (76v), na 7 (25r, 76r, 118r), na 6 (39v, 63r, 136r, 195v). Wśród tych ostatnich dwa pierwsze wyróżniają się wielkością zajmowanej powierzchni: „T” rozpoczynające Kanon mszalny tworzy prostokąt o wymiarach 95×65 mm, zaś „S” Soboty paschalnej 80×70 mm. Inicjałów takich o wysokości 1–4 linii znajduje się w całej księdze znacznie więcej. Na kartach 149v i 167r brakuje litery inicjalnej „I”, której – zapewne przez niedopatrzenie – nie wmalowano.

⁸ Niektóre spośród tych inicjałów, których wewnętrzne pole nie zostało zarysowane ozdobnym motywem, kryją w sobie subtelnie zaznaczone, a czasem nawet ledwo widoczne, reprezenty dla rubrykatora: k. 14v, 27v, 28v, 29r, 38r, 47r, 64v, 71v, 88r, 113r, 163v, 164r, 180r, 189v, 190r, 196v, 205r, 206r, v, 214v, 216v, 236v, 237r, v, 238r, 241v, 258v, 261v, 262r.

rzędu konsekracji kościoła biskup pastorałem kreślił je kolejno na posadzce świątyni. Najpierw rysował litery greckie, poczynając od jej lewego rogu wschodniego aż do prawego zachodniego, następnie litery łacińskie, od prawego rogu wschodniego aż do lewego zachodniego.

Zapisy rubrycystyczne wykonano tym samym pismem przy zastosowaniu czerwonej farby. Wśród zwykłych informacji potrzebnych do prawidłowego przebiegu celebracji napotykamy na takie zapisy, które zwracają uwagę swoją nietypową treścią. Powrócimy do tego zagadnienia w dalszej części niniejszej rozprawy. Tu, dla porządku, odnotujmy tylko, że na kilku stronach pozostały niewielkie puste miejsca, przewidziane na wpisanie brakujących rubryk (31v, 32r, 158r, 199r, 236v). Szczególniejszą uwagę zwraca wielokrotnie i na różne sposoby użyte i zapisane na marginesach lub nad wierszami słowo „vacat”⁹ Najczęściej rozłożone jest na dwie sylaby: „va – cat”, gdzie pierwsza umieszczona jest na początku, a druga na końcu pomijanej w celebracji, a tak wskazanej, formuły liturgicznej. Na ogół od „va” do „cat” (pisanego odręcznie bądź staranną teksturą) przeciągnięto nierówną linię, biegnącą właśnie – czasem przez parę stron – wzdłuż tekstu, który nie był już brany pod uwagę podczas sprawowania danego obrzędu. W całym rękopisie jest bardzo dużo rozmaitych poprawek, uzupełnień i dodatkowych uwag. Dla łatwiejszego uchwycenia różnorodności wielorakich interwencji niejednego pisarza, uszeregujemy je w kilka kategorii i tak je przedstawimy.

Dopisane pełne formuły liturgiczne

Na szerokim marginesie – rzadziej w stopkach lub nagłówkach – dopisano drobniejszą teksturą następujące formuły: „Adiuuante domino nostro Jesu Christe qui tecum uiuit et regnat in unitate spiritus sancti deus per omnia secula seculorum. amen” (142v¹⁰, 146r); „Presta quesumus omnipotens deus ut hii famuli tui quorum hodie comas capitum pio amore diuino deposuimus in tua dileccione perpetuo maneant et eos sine macula gracia tua in sempiternum custodiat. P.” (145r); „Benedicchio. Adesto domine suplicationibus nostris et hos famulos tuos benedicere dignare quibus in tuo sancto nomine habitum sacre religionis imponimus ut te largiente et deuoti in ecclesia tua persistere et uitam percipere me-

⁹ Na kartach 32v–33r, 37v–38r, 43v–46r, 46r–46v, 53v–54r, 140v, 143r–143v, 145r–145v, 147r–147v, 147v, 149v–150r, 150v, 151v–152v, 201v, 202r, 226r, v, 227r, v.

¹⁰ Tekst ujęty w ramce.

reamur eternam. P.” (145r); „Accipe manipulum per quem designatur fructus bonorum operum. In nomine patris” (146v); „Accipe librum epistolarum et habuero potestatem legendi eas in ecclesia sancta dei. In nomine patris” (147r); „Quia res quoniam tractaturi estis satis periculosa est fratres karissimi. Moneo ut diligenter et honeste tocius misse ordinem et consecracionem et fraccionem atque communicacionem ab aliis iam doctis sacerdotibus discatis prius quoniam missam cantare presumatis” (158v) i pismem odręcznym: „Et hunc episcopum benedicere digneris. Et hunc episcopum benedicere et consecrare digneris. Et hunc episcopum benedicere sanctificare et consecrare digneris” (169r).

*Dopisane uzupełnienia formuł liturgicznych*¹¹

Podobnie, ale już na ogół pismem odręcznym, uzupełniono niektóre formuły: dopisano brakującą doksologię „Qui venturus est iudicare vi[vos] et m[ortuos] et s[eculum] per ignem”; aklamację: „oremus”; początek doksologii: „qui venturus in” (43r); dopisano zwrot: „dominum nostrum Jesum” mający zastąpić „per te Jesu Christe” (54v); dopisano ciąg dalszy doksologii: „dominum n[ostrium] i[esum] ch[ristum] fi[lium] tu[um] qui ue[n]turus in” (55v)¹²; oraz: „n[ostrium] i[esum] ch[ristum] fi[lium] tu[um] qui ue[n]turus in” (56r); dopisano brakującą doksologię: „per Christum dominum nostrum. amen” (70v); drobną teksturą dopisano pominięty¹³ początek prefacji: „Vere dignum et iustum est equum et salutare. Nos tibi semper et ubique gracias agere domine sancte pater omnipotens [dalej już pismem odręcznym i tylko na 148r] eterne deus.

¹¹ Szczególniejszym przypadkiem uzupełnień są na czerwono domalowane drobne i liczne krzyżyki oznaczające gest błogosławienia, wykonywany w momencie wypowiedzania słów, nad którymi zostały umieszczone: 25r, 39v, 40v, 41r–v, 42r–v, 43r–v, 44v, 46v, 63r, 69v, 73r, v, 82v, 83r, 84r, 92v, 93r, v, 94v, 95r–v, 96r, 98r–v, 99r, 100v, 101r–v, 102r–v, 104r, 105v, 108v, 109r, 110v, 112v, 113r, 114r, 117v, 118r, 120r, v, 121r, v, 124v, 125r, 128r, 132r, v, 141r, v, 142r, 143r, v, 144r, v, 145r, 146r, v, 147v, 148r, 154r, 156r, 157v, 172r, 182v, 244r (tutaj krzyżyki zaznaczono delikatnymi kreskami czarnym inkaustem). Tylko czterokrotnie umieszczono tego rodzaju krzyżyki w pierwotnym tekście (k. 69r, 91r, 93r, 142v).

¹² Zastosowanie takich skrótów w przypadku różnych doksologii było powszechną praktyką. Dobry tego przykład znajdujemy na k. 148r: „Per do[minus] n[ost]r[um] i[esum] x[ristum] f[ilium] t[uum] q[ui] t[ecum] u[iv]it et r[egn]at i[n] unitate s[piritus] s[ancti] per omnia secula seculorum”

¹³ Pominięcie to jest celowe i występuje – w krótszej lub dłuższej wersji – wielokrotnie w całym kodeksie (k. 5v, 16v, 23r, 38v, 52r, 68v, 98v, 107r, 114v, 131r, 169v, 184r, 193r, 252r). Modlitwę prefacyjną rozpoczyna tutaj zawsze ozdobny inicjał „U” lub „W”, po którym zapisane są tylko ostatnie użyte tutaj słowa tego samego początku, ale właśnie nie zawsze te same, np. „equum et salutare...”, „eterne deus...”, „et iustum est...”, „usque eterne deus...” (148r), po których następował dalszy ciąg odpowiedniej *Prefacji*.

honorum” (148r, 154v); nieco większą teksturą dopisano zdanie: „Jugum enim eius suaue est et onus eius leue” przeznaczone do wstawienia w tekst zapisanej już formuły (155v); do zdania: „Quod ipse prestare dignetur cuius” dopisano starannie jego ciąg dalszy: „regnum et imperium sine fine permanet in secula seculorum. amen. Benedictio dei patris et filii et spiritus sancti descendat super uos. amen. Et pax eius sit semper uobiscum. Et cum spiritu tuo” (159r); dopisano zwroty: „Et in potentibus salus dextre eius”, „Et de syon tueatur te”, „eius seruiet ipsi” (270v).

Dopisane formuły liturgiczne z objaśnieniami rubrycystycznymi

Również tego rodzaju uzupełnienia wykonano na ogół pismem odręcznym: „Oleum ad infirmos ter” (42v); „Oleum ad cathecumino ter dicitur uoce excelsa” (48v); „Hoc facto salutet sanctum crisma dicens ter. Aue sanctum crisma. similiter et duo sacerdotes qui iuxta eum sunt et statim reportetur cum processione et pontifex reddeat ad officium misse in quo dimissit et interim cantatur Agnus dei secundum et tertium cum dona nobis pacem” (54v); „dicens aue sanctum oleum semel”; „et statim sequitur Oleum cum balsamo similiter dicit ter uoce excelsa” (56r); „hic debet dici oratio eundem domine Jesu Christe qui in¹⁴ [dalej teksturą] neffabilis misericordie deus qui in chana galice per mirabilem potenciam tuam aquam in uinum conuertisti et in ultima cena discipulis cenantibus in calice tradens in sanguinem tuum transsubstanciasti. Presta seruitis tuis ut super hoc uinum ad consecracionem ecclesie uel altaris spiritus sanctus descendet illud quoque benedictione sui roris sanctificet ut ubicumque sulum fuerit uel aspersione rugientis leonis seuiciem expurget et spiritali potencia non seuicia sed spiritus sancti gracia cor hominis interioris letificat. Per dom.” (95v); teksturą dopisano rubrykę: „hiis omnibus expletis dicat episcopus tondendo eos [i dalej tekst formuły] Dominus pars hereditatis mee et calicis mei tu es qui restitues hereditatem meam michi”¹⁵, a następnie dopisano odręcznie: „Sequitur oratio presta quesumus”, której tekst umieszczono w stopce strony (145r); „Sequitur oratio Omnipotens sempiternus deus suplici” (150v); „cantandis Tua est potencia” (202v).

¹⁴ Poniżej wyjaśniono takim samym pismem odręcznym: „uidelicet de benedictione uini”.

¹⁵ Tekst ujęty w ramce.

Luźne i zwięzłe uwagi oraz uzupełnienia rubrycystyczne

Poniższe uwagi i uzupełnienia także zapisywano na marginesach, czasem bezpośrednio nad wierszem. W spisie treści, obok pozycji „quinta feria” podano: „et ibidem ordo reconciliacionis violate ecclesie et cimiterii violati”, a obok „sabbato sancte pasche” – „et ibidem quoque de ordine confirmacionis” (3r); „reconciliacio violate ecclesie” (21v); „letania” (22r); „misere nostri” (27v); „consecratio olei infirmorum” (42v); „et statim reportetur in locum suum” (43r); „Agnus dei semel cantatur” (48r); „Data pace”, „verte sex folia post et invenies” (48v); „Ordo ad consecrandum crisma” (50v); „ad balsamum benedictio et omnipotens deus qui misceat”, „deinde alet ter super ipsam ampullam et dicat exorcismum qui sequitur submissa voce” (51r); „deinde sequitur oratio Dominator, verte duo folia post” (51v); „hic vocem exalta” (52r); „submissa voce” (53v); „post hoc redeas ad exorcismum ubi dimisti ante tria folia” (54v); „exorcismus olei cathecuminum” (55r); „verte quinque folia ante et invenies” (56r); „Nota ordinem confirmacionis” (72v); „Post crismat proiectum” (99v); „a” – na oznaczenie antyfony (100r, 103v, 110r); „ad stupis et luminibus”, „oratio benedicacionis” (103v); „omne” (104v); „salem in loco ubi reliquie recondende sunt” (110v); „Consecratio altaris itinerarii” (113r); „hic incendatur stупpa et thure in quinque partibus altaris” (114r); „ista” (132r); „in missali” (137r); „hic legitur primam lectio (...) oratio secunda”, „vocatio ordinandorum” (140r); „hic incipit episcopus”, „clauem”, „hic eciam tradas eis campanam”, „videlicet clauem” nad „ostium” (141r); „habere”, „hic legitur secundam lectio”, „leccionarium” (141v); „oratio in missa[li]”, „hic legitur terciam leccio” (142r); „Baptisterium” (142v); „oratio in missali dicitur”, „hic legitur quatram leccio”, „et dicat accipite ceroferarium” (143r); „candelabrum”, „ampulam” (143v); skrócony początek doksologii „Per” (144r); „hic legitur quintam leccio et ymnus Benedictus et interim tondanetur” (145r); „Vocacio subdiaconorum”, „Tunc solet dicit postulat hoc subdiaconatus deinde dicitur auxiliante” (145v); „calicem et patenam”, „vacuam” (146r); „manipulum” (146v); „dalmatica”, „tradit episcopus librum epistolarum dicens accipe librum”, „hic legitur epistola” (147r); „vocacio diaconorum”, „legitur sedens” (147v); „prephacio” (148r); „hic episcopus manus imponat super caput qualibet dicens Accipite spiritum sanctum. Et post ea cantatur in persono tono Emitte” – kontynuując przerwana obrzędem prefację (149r); „hic dat librum ewangeliarum” (150v); „vocacio presbiterorum” (151v, 152v); „olei” po „ante unccionem” (157r); „Veni creator spiritus” (183v); „Veni electa mea. Et

ecce venio" (186v); „hic offerunt eum episcopi archiepiscopo tunc hic dicit reuerende pater postulat" (196v); „hic fit iuramentum", „non hic dicitur" (197r); „non p." (198r); „prius agasset debem incipi", „gladium" (202v); „videlicet gladium", „anulum" (203r); „Captrum" (203v); „finis mitram", „corona" (204r); „simul nasc(...)" (225v); „Benediccio mitre" (271v).

Błędy i poprawki

Odnośne uwagi odnotowywano na marginesach: „letali" zamiast błędnego „loeti" (18r), „suadente" zamiast „scindente" (28r), „ut" (54r), samotne „a" (54v, 204r), „iussit" (69v), „in iordane" (70r), przekreślone „candelabrum" i „candela" (143r), przekreślone „sequitur vocacio diaconorum" (147r), przekreślone „† et cantato offertorio" (151v), przekreślone „dentur" (198v), „suspectas" (223v), albo bezpośrednio w tekście nad wierszem we właściwym dla tych uwag miejscu: „tica" nad „prophecia" (27r), „et" i „quoque suum" (27v), nad skrótem rozwinięcie: „scudendo" (28r), „ni" nad „misterio" (31v), „li" nad „principa" (32v), „uestarum" nad „tuorum", „e" nad „cclenti", „is" nad „mereamini" (33r), „a" nad „subinfertur" (43v), „per" nad „manet" (48r), „nt" nad „inhesere" (55v), „ita" (57r), „c" nad „cambuca" (89v), „tis" nad „chrisma" (71r), „Pr piciatu" nad „protinus" (73r), „a" nad „lauchrum" (95r), „e" nad „ingdiens" (96r), „b" nad „iaco" (105r), „vacuam" nad „calicem" (146r), „manipulos" nad „fanones" (146v), brakujące „terrestis" nad wierszem (186v), „et" (203v), „vigilia (223v)", „et precipue in" (226v), „maleductus fructus eorum" (237r), „que" (237v), „ut" (255v), „pulurris" nad „cinis" i „puluerem" nad „cinerem" (262r). Ponadto w kilku formułach nad wyrazami użytymi w liczbie mnogiej dopisano końcówki liczby pojedynczej (183r, 187r, 258r, v).

Zapiski poza głównym tekstem

Na dole drugiej strony pierwszej niezapisanej karty odręcznie zanotowano krótką modlitwę o św. Barbarze (1v), a na ostatniej, również odręcznie, niemalże na jej środku słowa: „dominum semper et ubique regem" (272r). Natomiast na wewnętrznej stronie tylnej oprawy zostały przyklejone dwie niewielkie papierowe karteczki, zapisane odręcznym pismem wskazującym na lata 70. lub 80. XIV w. W wielu miejscach są uszkodzone, dlatego tekst jest niepełny. Stanowią one dwie części tego samego listu (adres i list zasadniczy) przysłanego ze Skalbmierza od

nadawcy nieznanego imienia do Macieja („Strelec” – Strzelce), wikariusza katedry krakowskiej¹⁶, nazwanego tutaj protektorem („fautor”). Przedmiotem tego listu są informacje dotyczące jakichś niejasnych transakcji we wsi Topola. Nie wiadomo, dlaczego list ten troskliwie zachowano i wklejono go do księgi liturgicznej.

PROBLEM PROWENIENCJI PONTYFIKAŁU

Na czeskie pochodzenie kodeksu wyraźnie wskazują wymienione w litanii do Wszystkich Świętych imiona tamtejszych patronów: Wit, Wojciech, Waclaw, Benedykt „cum fratribus”¹⁷, Maurycy¹⁸, Prokop¹⁹, Ludmiła²⁰ (87v). Bardziej precyzyjna wskazówka znajduje się w rubryce „Ordo qualiter in iherosolimitana et in nostra et in aliis quam pluribus sacri ordines fiant. Heinricus dei gratia sacre olomucensis ecclesie minister” (136r). W ciągu XIV w. był w Ołomuńcu tylko jeden biskup o tym imieniu: Hincó – Henricus Berka, urzędujący w latach 1326–33. W tym zatem czasie i w tym zapewne miejscu powstał omawiany pontyfikał. Ale prawdopodobnie niedługo potem trafił on do katedry w Krakowie²¹, gdzie był używany, przypuszczalnie aż do chwili, kiedy to na polecenie bp. Zbigniewa Oleśnickiego sporządzono (około 1423 r.)

¹⁶ Znamy czterech wikariuszy katedry wawelskiej o imieniu Maciej, występujących w drugiej połowie XIV w., ale żaden nie może być z całą pewnością utożsamiony z tym ze „Strelec”. Jednym z nich był zmarły w 1378 r. wicekustosz katedralny, który w ramach swojej funkcji opiekował się wyposażeniem świątyni. Ten właśnie mógłby być adresatem listu, gdyż jego funkcja tłumaczyłaby łatwy dostęp również do biskupich ksiąg liturgicznych i umieszczenie przez niego w jednej z nich luźno zapisanej kartki (może nawet przez przypadek). I mogło być tak, że odnaleziona znacznie później przez jakiegoś archiwariusza została zachowana i zabezpieczona właśnie przez przyklejenie. Por. J. Wieczorek, *Wikariusze katedry krakowskiej w XIII i XIV stuleciu*, „Nasza Przeszłość” 78:1992, s. 102–103.

¹⁷ Chodzi o Pięciu Braci Polskich, których relikwie wywiózł z Gniezna do Pragi czeski książę Brzetysław w 1038 r. i tym sposobem przeszczepił do Czech kult tych świętych męczenników. Jeden z nich o imieniu Krystyn został współpatronem katedry w Ołomuńcu. W. Schenk, *Z dziejów liturgii w Polsce*, [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, cz. I, Lublin 1969, s. 183.

¹⁸ Patron jednego z kościołów w Ołomuńcu, który był pierwszą katedrą tej biskupiej stolicy. Por. J. Boguniowski, *Ordinarium Olomucense-Cracoviense. Studium krytyczne*, „Nasza Przeszłość” 95:2001, s. 22.

¹⁹ Czeski kapłan, później mnich († 1053), krzewiciel liturgii słowiańskiej, założył klasztor w Sazawie.

²⁰ Żona księcia czeskiego Borzywoja I († 894) założyciela dynastii Przemyślidów, babka św. Waclawa.

²¹ *Pontificale biskupów krakowskich z XII wieku*, przechowywany aktualnie w Bibliotece Jagiellońskiej (rps nr 2057), nie mógł już odpowiadać liturgicznym potrzebom katedry i duszpasterskim wymogom biskupów krakowskich; *Pontyfikał krakowski z XI wieku*, wyd. Z. Obertyński, Lublin 1977.

nowy²², zaktualizowany i dostosowany do lokalnych potrzeb. Czy więc ten ołomuniecki pontyfikał byłby wykorzystany w czasie koronacji św. Jadwigi Królowej?

O używaniu omawianego pontyfikału na Wawelu świadczy to samo od wielu lat miejsce jego przechowywania²³, liczne uzupełnienia i poprawki dotyczące zarówno rubryk, jak i samych formuł liturgicznych, co przemawia za innym miejscem używania księgi niż miejsce jej wytworzenia, a nasuwa przypuszczenie o nieustannym dostosowywaniu do nowych okoliczności wykorzystywania. Szczególniejszym jednak świadectwem są owe dwie niewielkie karteczki papieru przyklejone do wewnętrznej strony drewnianej oprawy, które zostały sporządzone w środowisku krakowskim. Warto nadmienić, że katedra wawelska pozyskała mniej więcej w tym samym czasie, albo trochę wcześniej, inną ołomuniecką księgę liturgiczną – *Ordinarium* – której wnikliwe opracowanie sporządził J. Boguniowski²⁴

ZAWARTOŚĆ MERYTORYCZNA PONTYFIKAŁU

Strona początkowa kodeksu (3r–v) przedstawia zestawioną w formie spisu treści zawartość księgi w porządku zasadniczo zgodnym ze stanem faktycznym²⁵. Umieszczono w niej – po wstępnej zapowiedzi: „In Christi nomine incipit ordo romanus” – następujące obrzędy liturgiczne: Ordo in purificatione sancte marie (3v–7v), Ordo in capite ieiunii (7v–9v), Ordo in die palmarum (9v–21v), Ordo in quinta feria cene domini (25r–58v)²⁶, Ordo in parasceue (59r–62v), Ordo in sabbato sancto pasche (63r–75v), Ordo in nocte s. resurrectionis (76r–v), Ordo in die sancto pasche (76v–79v)²⁷, Ordo ad dedicandam ecclesiam

²² Por. Z. Obertyński, *Pontyfikały krakowskie XV wieku*, „Prawo Kanoniczne” 4:1961, s. 356.

²³ W stopce 3 karty widnieje dużymi literami sporządzony zapis, mało starannym i odręcznym XVI-wiecznym pismem: „Capituli Cracouiensi”

²⁴ J. Boguniowski, *Ordinarium Olomucense-Cracoviense. Studium krytyczne...*

²⁵ Na marginesie, a właściwie na krawędzi strony 3r i częściowo 3v, umieszczono numerację poszczególnych *ordines*, sporządzoną rzymskimi cyframi od I–XXVII. Odpowiednie karty w górnych rogach otrzymały analogiczne oznaczenia, ale tylko do k. 58.

²⁶ W ramach obchodów tego dnia celebrowano obrzęd pojednania pokutników (26v–33r). Obchody liturgiczne tego dnia ujęte w pontyfikale kończą się obrzędem umywania nóg (57v–58v).

²⁷ W tym dniu dokonywano błogosławieństwa pokarmów (77r–79r) oraz celebrowano uroczyste nieszpory (79v). Na kolejnych kartach: 79v–81r podano: najpierw informację: „Sabbato infra albas albat qui in sabbato sancto batizati erant albis vestibus exeuntur”, następnie „Ordo in letania minore. Tres autem dies rogacionum qui celebrantur ante, ascensionem domini iuxta morem gallicane ecclesie...” oraz „Ordo in letania maiore. Romana consuetudo unum die idem VII kalende mai...”.

(82r–117v)²⁸, Ordo consecrandorum ornamentum ad cultum divinum et ecclesie pertinencium (120v–136r)²⁹, Ordo reconciliacionis uiolate ecclesie (21v–25r), Ordo qualiter in romana ecclesia ordines fiant (136r–159v)³⁰, Ordo consecrandorum episcoporum (159v–176r)³¹, Ordo ad abbatem benedicendum (176r–180v), Ordo ad consecrandam uirginem (180v–189v)³², Ordo ad uiduam consecrandam (189v–191v), Ordo ad abbatissam benedicendam (192r–195r), Ordo ad monachum faciendum (249r–260v)³³, Ordo ad regem benedicendum (195r–207r), Ordo ad reginam benedicendam (207r–209r), Ordo generalis concilii (209v–214v), Ordo prouincialis concilii (214v–229v)³⁴, Ordo ad excommunicandum

²⁸ Tutaj umieszczono również obrzęd „Consecratio altaris itinerarii” (113r–117v), a następnie obrzęd „Benedictio cimiterium” (118r).

²⁹ W tej części znajdują się następujące błogosławieństwa: korporału; pateny; kielicha; vasculum; obrusów i innych sprzętów; wszelkich naczyń lub przyborów kościelnych; wszelkich ozdób używanych w kościele lub przy ołtarzu; szat kapłańskich lub diakońskich, a także używanych przez posługujących niższych stopni; stuł lub manipularzy lub szat zwanych *planetae*; alb, *planetarum*, stuł i *cingularum*; obrusu (po raz drugi); chustki do wycierania twarzy (*orarium*); pasa; ornatu; rękawiczek; pierścienia; pastorału; kadzielnicy; kadzidła; krzyża (130v–136r).

³⁰ Podano kolejno obrzędy: „Ordinacio ostiariorum” (141r), „Ordinacio lectorum” (141v), „Ordinacio exorcistorum” (142r), „Ordinacio acolitorum” (143r), „Ordinacio subdiaconorum” (145r), „Ordinacio diaconorum” (147r), „Vocacio presbiterorum” (151v).

³¹ Najpierw podano informację: „Ordo ordinationes episcoporum auctoritate apostolica a cunctis conprouincialibus fieri debeat” (159v), następnie tytuł „Ordinacio episcoporum” (160v) i wreszcie „Ordo qualiter in romana ecclesia episcopo ordinatur (162r).

³² Podano interesującą informację o terminach sprawowania tego obrzędu: „Incipit consecratio sacre uirginis qui in epiphania vel in secunda feria pasche aut in natalicis apostolorum agitur”.

³³ W ramach tego obrzędu znajdują się między innymi: „benedicchio cuculle” (254v) i „benedicchio capellarum et fustium” (258r).

³⁴ Podczas synodu prowincjalnego odczytywano formułę wyznania wiary („ex niceno concilio fides catholica a diacono legatur”), które posiada tutaj następującą wersję: „Credimus in unum deum patrem omnipotentem omnium uisibilium et inuisibilium factorem et in unum dominum Jesum Christum filium dei natum ex patre unigenitum hoc est substantia patris deum de deo lumen de lumine deum uerum de deo uero natum non creatum omousion hoc est eiusdem substantie cum patre per quem omnia creata sunt celestia et terrena qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit et incarnatus est et homo factus est passus est et resurrexit tertia die ascendit in celum inde venturus iudicare uiuos et mortuos et in spiritum sanctum” Gdy odczytywanie wyznania wiary doszło do tego miejsca, wówczas następowały takie oto nietypowe słowa: „Eos autem qui dicunt erat tempus quando non erat et priusquam nasceretur non erat et quia nullus subsistentibus factus est aut ex alia substantia vel esencia aut dicunt esse. Trepton hoc est conuertibilem aut mutabilem filium dei hos anathematizat catholica et apostolica ecclesia” (217v–218r), stojące na straży katolickiej wiary i broniące jej przed doktrynalnymi błędami. Podczas tego samego synodu, już na jego zakończenie, również diakon odczytywał w imieniu biskupa obszernie „admonicio”, czyli swoiste przypomnienie, pouczenie i zachętę zarazem, skierowane do duchowieństwa prowincji, a dotyczące celebracji liturgicznych, sakramentalnej posługi, duszpasterskiej pracy, a także przestrzegania prawa kościelnego oraz moralnego trybu życia (223r–227v); jego tekst zbyt długi, aby go w całości przytaczać, zresztą przetrwał on do naszych czasów (1962) w postaci nieznacznie odbiegającej od tej XIV-wiecznej wersji. Por. *Pontificale Romanum*, curantibus

incorrigibiles (229v–239r), Ordo reconciliacionis excommunicatorum (239r–242r), Ordo ad benedicendam campani (242r–245v)³⁵, Ordo agentibus publicam penitentiam (260v–263v)³⁶, Ordo ad includendum uirum vel feminam (267r–269v)³⁷

Jak łatwo zauważyć, powyższy opis zawartości pontyfikału nie jest precyzyjny. Podana kolejność *ordines* w dwóch miejscach jest niezgodna z ich rzeczywistym układem. Ponadto włączono do księgi wiele innych pomniejszych obrzędów, których ów wykaz nie obejmuje. Dobrym tego przykładem jest formuła „Benedicchio mitre”, dopisana mniejszą teksturą na końcu manuskryptu, inną ręką i gorszej jakości inkaustem (271v).

Warto zwrócić uwagę na interesujące rozwinięcia prastarych modlitw Kanonu rzymskiego i *ordo missae*. I tak w formule *Communicantes*, oprócz tradycyjnego zestawu imion świętych znajdują się również: „et sanctorum tuorum Hilarii Martini Augustini, Iheronimi Benedicti” (40r), a w *Nobis quoque* „Margareta” (42v)³⁸, natomiast w *Libera nos* „et sanctis martiribus tuis Stephano Laurencio Emmeramo Lamberto nec non et celestis confessoribus tuis Martino Ruperto Benedicto Amando cum omnibus sanctis tuis” (47v)³⁹

Chociaż pontyfikał powstał w środowisku czeskim, to jednak dokonywało się to nie bez wpływu innych tradycji. Jest bardzo prawdopodobne, że przy jego redagowaniu korzystano z jakiegoś kodeksu Kościoła rzymskiego. Sugerują to niektóre teksty rubryk, być może przepisane mechanicznie przez skrybę. Pierwsze słowa księgi to: „incipit ordo ro-

A. Ward, SM et C. Johnson, OSB, Bibliotheca „Ephemerides Liturgicae”, „Subsidia” 103, Roma 1999, s. 256–258.

³⁵ Bezpośrednio po tym obrzędzie umieszczono w pontyfikale następujące formuły: „ad capillos tondendos” (245v), „pro hiis qui ad studium litterarum accedunt” (246v), „Benedicchio super illum qui promouetur ad ordinem clericatus” (246v), „ad barbam tondendam” (248r).

³⁶ Następnie podano formuły różnych błogosławieństw: „Benedicchio super uasa in antiquo loco reperta” (263v), „benedicchio quorum libet uasorum” (264r), „benedicchio ad omnia que uolueris” (264r), „In domo vel in quocumque loco” (264r), „quando aquam aspergitur in domo” (264v), „benedicchio vini” (264v), „benedicchio putei noui” (265r), „super fontem ubi negligencia aliqua contigerit” (265v), „benedicchio panis noui” (266r), „benedicchio primicia-rum” (266v).

³⁷ Wśród modlitw tego obrzędu są między innymi: „oratio ante minucione sangwinis” i „oratio in balneo” (268v). Końcowe karty kodeksu zapelniono obrzędami: „Benedicchio ad nouum militem faciendum” (269v), „ad lanceam”, „ad scutum” (270v), „Introductio mulierum quadraiesimo die” (270v).

³⁸ Dość powszechne w średniowieczu zjawisko wprowadzania do Kanonu rzymskiego (poza trzymającym się swojej tradycji Kościołem rzymskim) dodatkowych imion świętych omawia szczegółowo. Por. V. Maurice, *Les Saints du Canon de la Messe au moyen-age*, „Ephemerides Liturgicae” 1938, s. 361 n.

³⁹ Na wspomnianie dowolnych świętych w embolizmie pozwalały ówczesne rzymskie zwyczaje. Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, t. 3, Milano 1966, s. 482.

manus” (3r). Informacje: „Stacio ad sanctum iohannem in lateranis. hora secunda conuenientes omnes in ecclesiam sancti Johannis primitus canunt terciam” (10r) oraz „Ut autem perveniunt cum psalmis ubi stacio sancte crucis est” (19r) nie znajdują żadnego liturgicznego uzasadnienia w mieście, w którym takich sakralnych obiektów nie było. Podobnie jak notatka o charakterze bardziej zwyczajowym niż rytualnym: „Eodem die domus papa et ceteri romani oua manducant et formaticum” (75v). Interesujące są z tego punktu widzenia zapisy: „Ordo qualiter in romana ecclesia episcopo ordinatur (162r) oraz „ad anulum dandum iuxta romanos” (188v), a zwłaszcza: „Ordo romanus qualiter concilium agatur generale” (209v)⁴⁰, a także wielokrotnie użyte w całej księdze określenie „pontifex”, podczas gdy na ogół (choć wcale nie zawsze) stosowano słowo „episcopus”, oraz kilkakrotnie termin „basilica” (25r, 65r, 81r, 97v, 108r) w miejsce używanych powszechnie określeń „cathedra”, „collegiata”, „ecclesia”, „templum” Wreszcie obecność trzech modlitw ambrojańskich przeznaczonych do wykorzystania w biskupiej liturgii Wielkiego Czwartku (43v, 46r, 53v). Wpływów innych niż rzymskie można dopatrywać się w imionach świętych dodanych do *Communicantes*, a zwłaszcza do *Libera nos*, które wskazują na Galię, Nadrenię i najbliższą Czechom Ratyzboneę. Jakaś wskazówkę może też zawierać następujący zapis: „Incipit examinacione in ordinacione episcopi secundum Gallos” (163r). Dwukrotnie w związku z obrzędami ustanowienia opata i ksieni pojawia się rubryka „Capitulum ex canone theodori anglorum episcopi” (176r, 192r). Chodzi tutaj o pochodzące z VIII w. dzieło zatytułowane *Ordinatio monachi ex canone Theodori*⁴¹ i św. Teodora, najpierw greckiego mnicha w Rzymie, a później arcybiskupa Canterbury († 698). I wreszcie pewien tajemniczo brzmiący tekst, umieszczony w rubryce poprzedzającej obrzędy święceń, odwołuje się do zwyczajów Kościoła jerozolimskiego⁴² Ale jest to prawdopodobnie jeszcze jeden przejaw wpływu środowiska rzymskiego na czeskich redaktorów pontyfikału.

⁴⁰ Wspomniane *ordo* dotyczy synodu prowincjalnego – metropolitalnego, w przeciwieństwie do opisanego dalej „ordo qualiter agatur concilium prouinciale” (214v), a odnoszącego się do synodu diecezjalnego.

⁴¹ Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica...*, t. 4, s. 479.

⁴² „Ordo qualiter in iherosolimitana et in nostra et in aliis quam pluribus sacri ordines fi- ant. Henricus dei gratia sacre olomucensis ecclesie minister. Quia sancta mater ecclesia que ex diuersitate gencium in unitatem fidei diuinitus congregata in Christo unum esse desiderat sicut fidei unitatem sic eandem dominicorum preceptorum idemtitatem per omnia custodit et obseruat merito ab eiusdem fidei inegritate recedentes merito diuersa atque aduersa inter se sencientes hereticorum nomine denotatos condempnat verum pro diuersitate locorum quorundam sanctorum patrum tradicionum ordo nariatur quem tamen fides catholica et religio ecclesiastica alterari paciatur non dampnat non respuit tantum alterato res in soliditate fi-

* * *

W opisywanym pontyfikale zwracają uwagę dwie cechy, wyróżniające go od innych znanych w Polsce tego typu manuskryptów: bardzo duża liczba uzupełnień, uwag i poprawek naniesionych w trakcie użytkowania księgi, czyli już po jej zredagowaniu i wyprodukowaniu, oraz obecność informacji wskazujących nie tylko na naturalne wpływy innych ośrodków kościelnych w dziedzinie liturgii, ale również na zastanawiającą bierność redaktora w sporządzaniu tego rękopisu, przejawiającą się w bezkrytycznym kopiowaniu, niektórych przynajmniej, nieadekwatnych i już nieaktualnych zapisów. Pierwsza cecha świadczy o nieustannym praktycznym dostosowywaniu i aktualizowaniu pontyfału w warunkach krakowskich, druga natomiast o bardzo silnych zachodnich wpływach na Kościół ołomuniecki.

LE PONTIFICAL DE OLOMUC À WAWEL

R e s u m é

Dans l'archive cathédrale cracovienne se trouve un manuscrit liturgique *Ceremoniale et Pontificale Episcoporum*. Destiné à un évêque, ce livre provenant de Olomuc en Tchéquie, contenait tous les éléments de la liturgie nécessaire pour une célébration prévue et réservé uniquement pour lui. En considérant un trop petit nombre des pontificaux médiévaux gardés en Pologne, cet exemplaire présente une matière intéressante et précieuse de recherche. Deux caractéristiques qui le distinguent des autres manuscrits de ce type connus en Pologne, attirent notre attention. Premièrement, beaucoup de suppléments, de remarques et de corrections apportés durant l'exploitation de ce livre, c'est-à-dire après sa rédaction et production finie. Deuxièmement, la présence d'informations indiquant non seulement des influences naturelles d'autres centres ecclésiastiques dans le domaine de la liturgie, mais aussi une étonnante passivité d'un rédacteur pendant la préparation de ce manuscrit. Cette attitude se manifestait par la reproduction sans critique de certains enregistrements qui n'étaient déjà plus actuels ni adéquats. La première caractéristique témoigne d'une permanente adaptation pratique et d'une actualisation du pontifical réalisées dans les conditions cracoviennes. La deuxième témoigne cependant de très fortes influences de l'Occident sur l'Eglise en Olomuc.

dei perseuerare deprehendit. Qua dere nos quoque in sancte ecclesie gremio fideliter persistentes in sanctorum patrum statutis obuiantes sed qualiter decencius ac competencius diuinum peragatur officium racione inuestigantes quem in sacrum ordinum celebracione usum habere a iherosolimitana ecclesia consueuerimus subiter denotare uoluimus" (136r-v).